

Z HISTORIE FARMACIE

Osudy židovských farmaceutů z českých zemí během holocaustu**The fate of Jewish pharmacists from the Czech Lands during the holocaust**

Tomáš Arndt • František Dohnal

Došlo: 30. ledna 2017 / Přijato: 7. února 2017

Souhrn

Autoři v tomto článku popsali osudy několika židovských farmaceutů a jejich rodin, kteří žili a pracovali na území českých zemí během let 1918–1945. Jejich osudy tvořily příznačnou mozaiku, která odpovídala osudu židovské komunity v českých zemích během druhé světové války – všichni přišli o svůj majetek a téměř všichni o svůj život nebo své blízké. Jen několika z nich se podařilo přežít díky emigraci. Někteří z nich se také dočkali osvobození v koncentračním táboře Terezín.

Klíčová slova: Židé • lékárna • šoa • koncentrační tábor • Auschwitz

Summary

The authors describe the lives of several Jewish pharmacists and their families who lived and worked in the Czech Lands during the years 1918–1945. Their stories represented a typical mosaic, which corresponds to the fate of the Jewish community in the Czech Lands during World War II – all lost their property and the majority of them were murdered or lost their immediate families. Only a few of them succeeded to survive thanks to early emigration. Some of them lived until the liberation of the concentration camp Theresienstadt, too.

Key words: Jews • pharmacy • shoah • concentration camp • Auschwitz

Úvod

V tomto článku bychom chtěli připomenout postavení a osudy židovských farmaceutů během druhé světové války. Židé tvořili v těchto zemích národnostní i náboženství menšinu, z velké části asimilovanou v okolním

prostředí. Většina z nich se ztotožnila s německou společností, menšina se snažila splynout s českým prostředím. Specifickou skupinu tvořili sionisté.

Při sčítání lidu v roce 1930 bylo v českých zemích celkem 10 674 386 obyvatel. Z hlediska národnostního se k židovské národnosti hlásilo 37 093 osob (0,35 %). Z hlediska vyznání se k izraelské víře hlásilo 117 551 osob (1,1 %).

Postavení židovských farmaceutů, zejména jako majitelů (nájemců, provizorů či odpovědných správců – nadále je budeme pro zjednodušení označovat jako majitele) nebylo tak výrazné jako na Slovensku či Podkarpatské Rusi, kde Židé tvořili početně větší menšinu.

Do počtu židovských farmaceutů jsme zařadili ty osoby, které dokončili studium a při zápisu uvedli židovskou národnost nebo víru (či obojí), popřípadě byli aktivní v lékárnách a židovský původ potvrdil jejich osud během šoa. Zjištěná data jsme porovnali s počtem lékáren, majitelů (nájemců apod.) lékáren a kondicinujících farmaceutů – jednak z celkového hlediska a jednak z hlediska počtu židovských farmaceutů.

V roce 1937 bylo v českých zemích celkem 1028 lékáren¹⁾. Židovských majitelů bylo prokázáno celkem 26 (2,53 %). Kondicinujících farmaceutů bylo v roce 1937 v českých zemích 1064¹⁾. Kondicinujících farmaceutů židovského původu bylo prokázáno celkem 64 (6,02 %). Do tohoto počtu jsou započtení i farmaceuti ze Slovenska a Podkarpatské Rusi, kteří v roce 1937 pracovali na území českých zemí.

Vydeme-li z počtu osob židovské víry při sčítání lidu v roce 1930 (1,1 %), tak počet majitelů lékáren je oproti 2,36násobně vyšší a počet kondicinujících farmaceutů 5,48násobně vyšší. Ze zvyšujícího počtu židovských absolventů studia farmacie se dá předpokládat, že by v případě další existence původní Československé republiky byl ještě výraznější. Navíc jsme zaznamenali dalších 85 židovských farmaceutů, kde není známé jejich působiště. Mohli pracovat jako drogisté, odejít do zahraničí, pracovat v dalších odvětvích farmacie (výroba, distribuce, školství, věda)²⁾.

Jejich osud byl v naprosté většině tragický. Velká část z nich byla zavražděna během šoa, jen malá část přežila (emigrovala, nebo se dožila osvobození v koncentračním táboře Terezín).

PharmDr. Tomáš Arndt (✉) • Dohnal F.
Katedra klinické a sociální farmacie FaF UK
Heyrovského 1203, 500 05 Hradec Králové
e-mail: arndttomas66@gmail.com

V rámci projektu se podařilo doposud identifikovat 175 jmen. Podle známého osudu jsme je zatím rozřídili takto:

1. zavražděno během šoa bylo 56 osob
2. přežilo 16 osob
3. před válkou zemřeli dvě osoby
4. osud neznámý je u 99 osob

Z 56 zavražděných farmaceutů jich 46 prošlo koncentračním táborem Terezín²⁵). Z 16 osob, které přežily, čtyři emigrovaly, čtyři byly příslušníky československého zahraničního vojska a šest se dočkalo osvobození v koncentračním táboře Terezín (další dvě přežily věznění v koncentračním táboře Auschwitz).

Závěrem úvodu můžeme shrnout, že velká část z nich byla zavražděna během šoa, jen malá část přežila. Osudy některých konkrétních farmaceutů, jejich rodin a blízkých z českých zemí bychom chtěli nyní připomenout v jednotlivých profilech. Jednotliví zástupci farmaceutů byli vybráni tak, aby pokryli více typů jednotlivých životních příběhů jednotlivých osob – emigraci, smrt během šoa, „arizaci“, akci Nisko i přežití v podmínkách koncentračních táborů.

Lékárna „U Jungmanna“ v Praze a PhMr. Zikmund Nagel

V roce 1937 sídlila v Praze II na Jungmannově náměstí lékárna „U Jungmanna“, kterou měl v nájmu PhMr. Zdeněk Jirkovský. Jednalo se o koncesovanou lékárnu založenou roku 1932¹¹). Před druhou světovou válkou zde pracoval jako kondicinující farmaceut PhMr. Zikmund Nagel.

PhMr. Zikmund (Zygmund) Nagel patřil k židovským magistrům farmacie, kteří přišli do Československa z ciziny. Narodil se 5. ledna 1907 se v Přemysli, jedním z velkých měst v Haliči, tehdy v západní části Rakouska-Uherska, Předlitavsku²).

Pocházel ze sekulární rodiny židovských advokátů. Gymnázium vystudoval ve Vídni a poté odešel studovat do Prahy, kde v letech 1930–1932 vystudoval farmacii na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Promoval 20. června 1932³).

PhMr. Zygmund Nagel se před válkou oženil a manželům se narodila dcera Dita. Po příchodu nacistů byla celá rodina transportována nejprve do židovského ghetta ve Varšavě a pak do koncentračního tábora Auschwitz. PhMr. Nagelovi zachránilo život jeho lékárnické povolání, ale jeho manželka s dcerou byly zavražděny v plynových komorách.

V Praze se po válce znovu oženil. Jeho druhá manželka, Bitmanová, byla vdova – její muž, který byl stejně jako ona, příslušník příslušník 1. Československého armádního sboru v SSSR, padl ve válce⁶).

V roce 1948 se jim narodila dcera Helena. V roce 1965 celá rodina přesídlila do Izraele. Celoživotního traumatu z pobytu v pekle koncentračního tábora Auschwitz a také z toho, že nemohl zachránit svoji první rodinu, se PhMr. Nagel nezbavil. V roce 1970, 3 měsíce před svatbou své druhé dcery, spáchal sebevraždu. Hilda Kleinová se svým manželem se vrátila v roce 1992 do

Československa²), kde se v roce 2011 zúčastnila projektu „Paměť národa“⁶).

V rámci svého vyprávění vzpomínala i na svého otce-farmaceuta a jeho tragický osud: „...*prezident Masaryk byl pro mého otce něco jako svatý. On ho adoroval, obdivoval, masarykovské Československo bylo pro mého otce něco jako ráj na zemi*“⁶).

PhMr. Nagel pracoval v lékárně na Jungmannově náměstí podle vzpomínek jeho dcery: „...*otec byl velice jemný, intelektuální člověk. On měl rád kavárny, miloval Prahu, v životě neměl velké ambice, pracoval v lékárně na Jungmannově náměstí*“⁶).

Před Hildou Kleinovou její otec nikdy nevzpomínal, jak se mu podařilo přežít věznění v koncentračním táboře Auschwitz: „*Nikdy o tom nemluvil. On celou válku prožil v určitém stavu šoku, který ho neopustil až do mých asi tak 5–6 let. V tom šoku ztratil rodinu, znovu se oženil a žil první léta...*“⁶).

Lékárna „U spasitele“ v Dačicích a PhMr. Hilda Nadelová

Lékárna „U spasitele“ v Dačicích byla založena jako koncesovaná roku 1830 PhMr. Antonem Sporou. Sídlila v Krajířově ulici v čísle popisném 147¹¹). V lékárně pracovala jako kondicinující farmaceutka (1932–1935 a 1940) a provizorka (1938–1939)⁷ PhMr. Hilda Nadelová.

V roce 1900 prodal koncesi její dosavadní majitel PhMr. Mořic Lang PhMr. Karlu Škaredovi (1864–1918), který zemřel roku 1918 jako bezdětný a koncese připadla jeho vdově, paní Josefě Škaredové. Po jeho smrti zde jako odpovědný správce působil PhMr. Jan Skála (1867–1934). Během svého působení se zasnoubil s vdovou po majiteli, která se vzdala koncese v jeho prospěch. Dne 21. března 1921 se PhMr. Skála ujal vedení lékárny jako nový majitel koncese. S vdovou Škaredovou se oženil 30. dubna 1921. Zemřel 29. května 1934 a Josefa Skálová se stala podruhé vdovou a majitelkou koncese na lékárně⁸).

Po jeho smrti působil v letech 1934–1936 jako odpovědný správce PhMr. Jaroslav Mališ, který z lékárny odešel koncem roku 1936, protože obdržel vlastní koncesi pro lékárnu ve Znojmě⁸).

PhMr. Hilda Nadelová se narodila 28. ledna 1907 v Novém Bohumíně. Jejím otcem byl Salo Nadel, majitel zdejšího hotelu Intercontinental. Tirocinální zkoušku složila roku 1929 v Opavě. Farmacii vystudovala v letech 1929–1931 na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze⁴). Při zápisu na studia se přihlásila k německé národnosti. Promovala 26. června 1931⁵). Po absolutoriu pracovala jako kondicinující farmaceutka nejprve v lékárně „U anděla“ (1931–1932, majitel PhMr. Eman Kraus), poté v lékárně „U spasitele“ v Dačicích (1932–1934 majitel PhMr. Jan Skála, 1934–1935 odpovědný správce PhMr. Jaroslav Mališ), „Moravcově lékárně“ v Moravské Ostravě (1935, PhMr. Paul Fanta) a konečně v lékárně „U Anděla strážce“ rovněž v Moravské Ostravě (1936, nejprve za nájemce PhMr. Jahodář, pak za PhMr. Josefa Matěje). Po splnění povinného kvinkvenia nastoupila jako provizorka opět v lékárně „U spasitele“ v Dačicích od 1. ledna 1937⁸).

Doba jejího působení byla stanovena v pracovní smlouvě na dobu 3 let. Pro svůj židovský původ pracovala v této funkci pouze do konce července roku 1939. Do lékárny se ještě vrátila, od ledna do července 1940 pracovala v lékárně v pozici adjunkta (tedy jako kondicinující farmaceutka, který splňovala již podmínky pro vedení lékárny). Funkci provizora po ní převzal k 1. srpnu 1939 PhMr. Vilém Mareš⁸⁾. K 31. červenci 1940 byla definitivně propuštěna, vzhledem k tomu, že vstoupilo v platnost Vládní nařízení ze dne 4. července 1940 č. 136/1940 Sb., kterým bylo upraveno právní postavení Židů ve veřejném životě v Protektorátu Čechy a Morava. Podle § 4 odstavce 2 čísla 2 nesměli být Židé lékárníky, a to jak majiteli lékáren, tak ani nájemci, provizory, ba ani kondicinujícími farmaceuty⁹⁾ (i když v tomto ohledu byla stránkách lékárnického tisku vedena menší diskuze, ale oficiální výklad byl nesmlouvavý⁸⁾).

Další osud PhMr. Nadelové byl velmi tragický. Spolu s ostatními dačickými Židy byla transportována do Třebíče, odkud odjela dalším transportem 22. května 1942 z Třebíče do Terezína. Odtud odjela v transportu ze dne 25. května 1942 do Lublinu, kde byla zavražděna¹⁰⁾.

Lékárna „U české koruny“ („Zur böhmischen Krone“, „Kronen-Apotheke“) v Karlových Varech – PhMr. Wilhelm a Ernst Wollischové

Lékárna „U české koruny“ v Karlových Varech byla založena roku 1824¹¹⁾. Jednalo se o koncesovanou lékárnu, která sídlila na třídě U Mlýnského pramene. Majitelem lékárny byl v letech 1905–1935 PhMr. Wilhelm Wollisch a v letech 1935–1938 jeho syn PhMr. Ernest Wollisch.

Původně nesla název „Lippmanova lékárna“ po PhMr. Hugo Richardu Lippmanovi, který ji koupil v září 1877 od dosavadního majitele PhMr. Hugo Göttla (†1896). PhMr. Hugo Richard Lippmann promoval na vídeňské univerzitě v roce 1877. Do lékárny nastoupil 3. července 1877 a členem Grémia lékárníků se stal 13. července 1877. Lékárnu vedl do roku 1903, kdy se stal provizorem PhMr. Wilhelm Kohlmünzer (členem Grémia se stal 5. března 1904).

PhMr. Lippmann prodal lékárnu „U české koruny“ dne 1. března 1905 za 190 000 korun novému majiteli, PhMr. Wilhelmu Wollischovi¹²⁾.

PhMr. Wilhelm Wollisch se narodil 18. listopadu 1865 v Tlumači v Haliči, v té době součásti rakouského císařství. Lékárna pod jeho vedením prosperovala. Růžičková ve své práci uvádí obrat lékárny v letech 1917–1923 (tab. 1).

Tab. 1. Čistý zisk lékárny „U české koruny“ v Karlových Varech v letech 1917–1923¹²⁾

Rok	Čistý zisk v Kč
1917	35 040
1918	52 691
1919	51 123
1921	315 800
1922	113 500
1923	83 820

Na začátku roku 1935 (4. ledna) prodal lékárnu svému synovi Arnoštu Wollischovi, který ji získal právem trhovým. PhMr. Arnošt Wollisch se narodil 21. srpna 1905 v Karlových Varech. Farmacii vystudoval na Německé univerzitě v Praze a promoval 23. června 1927²⁾. Dne 1. února 1930 obdržel ještě titul doktora přírodních vět za obhajobu rigorózní práce „Zur Kenntnis des 1,4,5-Trioxantrachinons u. Über die Reinigung von Anthraden (Identifikace 1,4,5-trioxoxyantrachinonu z čišťeného anthracenu)“¹⁴⁾. Po zakoupení do lékárny nastoupil 1. dubna 1935 a inkorporován do Grémia majitelů lékáren byl 31. srpna 1935¹⁵⁾. Majitelem zůstal až do září 1938, kdy uprchl z Karlových Varů v obavách o vlastní život. Toto datum odpovídá zmínce v německé kronice města, že 14. září 1938 velká skupina Židů opustila město¹⁶⁾.

Jeho rodiče, kteří zůstali na okupovaném území, byli zavražděni během šoa. Jeho otec PhMr. Wilhelm Wollisch zemřel 28. října 1938²⁵⁾ v koncentračním táboře, pravděpodobně v Olšových Vratech na Karlovarsku, kde byli soustředěni Židé z Karlovarska, kteří neemigrovali nebo neodešli¹⁶⁾.

Ostatní členové rodiny, vdova po PhMr. Wollischovi, Luise Wollisch¹⁷⁾, s dcerou Julií (narozena 22. února 1907, provdaná Königová, manžel Karl se s ní rozvedl) a vnoučaty Pavlem (narozený 15. dubna 1936) a Hanušem Königem (narozený 20. března 1933) odešli do Prahy, kde bydleli na adrese U nových vil 943, Praha XIII. Všichni čtyři byli transportováni z Prahy 31. října 1941 do ghetta v Lodži²⁵⁾, kde byli zavražděni pravděpodobně v pojiždných plynových komorách v Chelmu, jak uvedla její neteř, paní Wendy Wollisch z USA (Kalifornie)¹⁸⁾. Aloisie (Luise) Wollischová byla po válce (18. června 1946) oficiálně prohlášena za mrtvou¹⁷⁾.

PhMr. Ernest Wollisch z Prahy emigroval do Anglie a odtud v roce 1943 do USA, kde se 29. června 1943 přihlásil na československém konzulátu v New Yorku. Po ukončení druhé světové války se vrátil do Československa a prostřednictvím svého advokáta JUDr. Eugena Pštroso z Prahy žádal o navrácení rodinné lékárny, ale neuspěl. Jako argument uváděl svoji odbojovou činnost během pobytu v Anglii a vlastenecké cítění – před válkou jeho lékárna měla nápis „U české koruny“ a byla považována za českou. Jedním z důvodů, proč mu nebyla lékárna ani dům vráceny, bylo, že rozhodnutím nacistických úřadů v Karlových Varech připadl celý majetek rodiny Wollischů včetně lékárny německé správě města¹³⁾. Nepomohlo ani, když si změnil jméno na více česky znějící Arnošt Voliš. Po prohraném sporu odjel zpět do USA. Růžičková ve své práci poznamenala, že ještě roku 1970 žil v USA ve státě Illinois¹³⁾.

Lékárnu „U české koruny“ vedl po válce jako národní správce PhMr. Jan Adamec¹⁹⁾. Po vyvlastnění lékáren komunistickým režimem připadla lékárna národnímu podniku Medika a následně byla zrušena. Začátkem osmdesátých let 20. století byla na jejím místě prodejna tabáku¹²⁾.

Lékárna „Orion“ („Orion“ – Apotheke) v Karlových Varech – PhMr. Richard Teichmann

Lékárna „Orion“ byla v Karlových Varech byla založena již s právem osobním (jako koncesovaná) roku 1923¹¹⁾.

Nacházela se v domě „Rebenstock“, který prošel (včetně lékárenských prostor) v roce 1928 rekonstrukcí. Dne 29. září 1929 se zakladatel a dosavadní majitel lékárny PhMr. Karel Kocura vzdal koncese ve prospěch PhMr. Richarda Teichmanna, který ji zakoupil¹²⁾. PhMr. Richard Teichmann byl majitelem lékárny v letech 1929–1935.

PhMr. Richard Teichmann se narodil 13. března 1889 v Moravské Ostravě. Farmacii vystudoval na české části Karlo-Ferdinandovy univerzity²⁾ v Praze a promoval 18. dubna 1913³⁾. Hodnocení „výtečně“ získal jak ze zkoušek přípravných, tak z vlastní rigorózní zkoušky³⁾. O vlastní udělení koncese požádal PhMr. Teichmann 7. listopadu 1929 Zemský úřad pro Čechy v Praze. Koncese mu byla udělena k 19. září 1930 a zaplatil za ni 3000 Kč¹³⁾.

PhMr. Teichmann byl zručným obchodníkem a podnikatelem. Vyvedl lékárnu ze ztráty a navíc vyráběl řadu speciálních přípravků na doplnění lázeňské léčby. Velmi oblíbená byla přísada Fluorin. Byla také velmi společensky činný – pořádal ve svém domě koncerty. Prostřednictvím těchto koncertů se seznamoval se zajímavými lidmi, například byl přítelem spisovatele a novináře Karla Čapka¹³⁾.

Karel Čapek si oblíbil poklidné prostředí Karlových Varů a jezdil sem každoročně v letech 1932–1935. Léčil si zde žaludeční neurózu a pracoval (v roce 1933 zde psal román *Povětrň* a v roce 1935 *Válku s mloky*). Bydlel v lázeňském domě Anglický dvůr v Sadové ulici. Příležitostně ho tam navštěvovala jeho budoucí žena Olga Scheinpflugová²⁰⁾.

PhMr. Teichmann bydlel v domě Salvator ve Vřídelské ulici. Karel Čapek s ním podnikal automobilové výlety do okolí Karlových Varů a také rád docházel k němu domů (k tomu jistě přispělo, že manželka PhMr. Teichmanna, Marie, byla výborná kuchařka)²⁰⁾. Kromě PhMr. Teichmanna se Karel Čapek spřátelil s lékařem MUDr. Ladislavem Hybnerem.

Národnostní prostředí se v polovině třicátých let v Karlových Varech stále více zostřovalo a tak PhMr. Teichmann prozíravě prodal lékárnu a koncesi PhMr. Brychtové-Hellové¹²⁾, které zanechal i své některé předpisy na speciality lékárny. Nová majitelka začala lékárnu provozovat 1. června 1935. PhMr. Teichmann odešel do bezpečnější Prahy¹³⁾.

V roce 1937 je uváděna jako majitelka lékárny PhMr. Helena Hellová. Za války byla lékárna vyvlastněna Němci a jejím majitelem se stal PhMr. Walter F. Dobnauer, který v květnu 1945 spáchal sebevraždu. Po jeho smrti byly lékárna a dům prázdné a volně přístupné až do listopadu 1945, což přispělo k jejich dezolátnímu stavu¹³⁾.

PhMr. Teichmann válku přežil a roku 1945 se vrátil do Karlových Varů, kde založil ve čtvrti Bohatce výrobu kosmetických a léčivých přípravků Carlotherm. Na tehdejší dobu měl výrazné sociální citění, jak lze soudit z toho, že ve firmě zaměstnal několik zaměstnanců se sníženou pracovní schopností. Jeho podnik byl roku 1950 znárodněn a dále působil jako Vřídlo, výrobní družstvo invalidů. Pod názvem Vřídlo existuje firma i v současnosti. K nejznámějším výrobkům firmy Carlotherm patřily značky Carlotherm, Tarlon, Ozal nebo Arnika¹³⁾.

Po válce byla lékárna „Orion“ vrácena zpět PhMr. Heleně Brychtové-Hellové, která je ještě roku 1947 v Léka-

renské ročence uváděna jako majitelka¹⁹⁾. Samotný dům, kde byla lékárna, byl od 1. února 1946 majetkem Československých státních lázní a byl v dosti špatném stavu. V roce 1947 proběhla rekonstrukce celého domu včetně lékárny. Po komunistickém puči v roce 1948 se stala z majitelky PhMr. Hellové-Brychtové již jen národní správkyně lékárny¹²⁾. V roce 1952 její nový provozovatel, národní podnik Medika, rozhodl o likvidaci lékárny. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byl v bývalém domě Rebenstock lázeňský dům Buzuluk a v prostorách, kde byla dříve lékárna, sklad minerálních vod¹³⁾.

PhMr. Teichmann bydlel v Karlových Varech i v šedesátých letech, jak dosvědčuje ve své črtě „Karel Čapek na Karlovarsku“ PhDr. Miloslav Weiss:

*„Podařilo se mi osobně poznat lékárníka Teichmanna roku 1965 v jeho tehdejší bytě v Tyršově ulici č. 6. Sám violoncellista udržoval tu na domácích koncertech českou hudební tradici Karlových Varů a zde také uchovával archiv Českého kvarteta. I v tomto bytě jsem cítil jako stále přítomné fluidum Čapkovy osobnosti, když jsem nahlížel do nevázaných výtisků Čapkových knih s autorovým srdečným věnováním, tady jsem se s požitkem zahleděl do Čapkových fotografických snímků staré lucerny, ovečky nebo psíka.“*²⁰⁾

PhMr. Teichmann nezatrpkal a byl nadále velmi činný, o čemž svědčí i dvě zachované žádosti o patenty. Roku 1966 si spolu s Ing. Janem Mimrou patentoval „Kosmetický přípravek s keratolytickými účinky“²¹⁾ a v roce 1969 již samostatně „Způsob výroby slatinné kompresy“²²⁾. PhMr. Richard Teichmann zemřel v roce 1975 a je pochován na Novém židovském hřbitově v Praze-Strašnicích.

Lékárna „U zlatého lva“ v Radnicích u Plzně – PhMr. Leo Duschak

Lékárna „U zlatého lva“ byla založena v Radnicích u Plzně jako koncesovaná lékárna v roce 1836. Sídčila na náměstí v čísle popisném 64¹¹⁾. Majitelem byl PhMr. Norbert Chleborád. V této lékárně pracoval jako kondicionující farmaceut v roce 1937 PhMr. Leo Duschak¹⁾.

PhMr. Duschak se narodil 8. listopadu 1899 v Podbořanech²⁾. Jeho otec Ignaz (Hynek) Duschak (narozen 25. prosince 1868 v Praze) byl významným rabinem. Postupně jako rabin působil v Kašperských Horách (1895–1901), Hartmanicích (1902–1907) a Podbořanech (1908–1938)²³⁾. Leo Duschak vystudoval farmacii na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze⁴⁾, promoval v roce 1925⁵⁾. Při zápisu na studia se přihlásil k židovské národnosti. V roce 1938 po záboru Podbořan (Podersam) odešli rodiče Leo Duschaka – otec Ignatz a matka Charlotta do Prahy. Podle nedatovaného Protokolu uprchlíka²⁴⁾ bydleli po odchodu do Prahy na Žižkově v Sudoměřské ulici č.p. 34.

V tomto dokumentu rabin Duschak uvedl, že z Podbořan odešel z obavy o vlastní život a vždy byl dobrým Čechem (hlásil se k české národnosti). Všechen nábytek si manželé Duschakovi odvezli s sebou. Ignatz Duschak dále uvedl, že nehledě na mnichovské události měl v plánu prožít důchod v Praze, jak může dosvědčit jeho přítel,

Zikmund Šrekr, rabín na Žižkově. Žili ze svých úspor a čekali, až rabínu Duschakovi bude přidělena starobní renta. Do ciziny přesídlit nehodlali²⁴). Dochoval se ještě dokument z období Protektorátu ze 13. dubna 1939, kdy byl Ignatzi Duschakovi úřadem zemského prezidenta zamítnut pobyt v Praze²⁴). Jejich poslední známá adresa v Praze byla Starodejvická 6, Praha XIX²⁵).

Stejná adresa je uvedena i u PhMr. Leo Duschaka, takže je pravděpodobné, že z Radnic u Plzně odešel za rodiči do Prahy. Všichni tři byli transportováni 2. července 1942 do Terezína. PhMr. Leo Duschak byl transportován zanedlouho 25. srpna 1942 do koncentračního tábora v Malém Trostinci, kde byl zavražděn. Jeho rodiče byli transportováni 22. října 1942 do koncentračního tábora Treblinka, kde byli také zavražděni²⁵).

Lékárna „U orla“ (Adler-Apotheke, Apotheke „Zum Adler“) v Liberci – PhMr. Nathan Sternklar, PhMr. Moritz Sternklar

Lékárna „U orla“ byla založena v roce 1873 jako reálná lékárna, v roce 1937 byla jednou ze šesti libereckých lékáren¹¹). V tomto roce sídlila na Nádražní ulici v č.p. 6. Původně se lékárna jmenovala (ještě za monarchie) „U říšského orla“ (Reichsadler-Apotheke)⁷). Majitelem lékárny byl v letech 1923–1938 PhMr. Nathan Sternklar.

PhMr. Nathan Sternklar se narodil 26. července 1877 v městě Sadagora na území Bukoviny, která byla tehdy jako korunní země součástí Rakouska-Uherska¹⁵). V městě byla silná židovská chasidská komunita. Vystudoval farmacii na Univerzitě v Černovicích, hlavním městě Bukoviny a promoval 4. července 1903¹⁵). Po přestěhování do Liberce (v roce 1917) se stal nejprve nájemcem lékárny (1. října 1917) a za několik let i jejím majitelem (22. února 1923)¹⁵). V lékárně pracoval i jeho bratr PhMr. Moritz Sternklar (*1880, promoval roku 1906)²⁷). Později PhMr. Nathan Sternklar přemístil lékárnu (jak mu umožňovalo reálné právo) z původního místa v čp. 34 – III (třetí liberecká čtvrť, Jeřáb, dnes již neexistující dům) do nově postavené budovy na Soukenném náměstí (Tuchplatz) číslo 4²⁸). Tuto budovu si nechal postavit sám PhMr. Sternklar. Lékárna se nacházela v přízemí a nad ní byly obytné prostory²⁹).

PhMr. Nathan Sternklar se v Liberci oženil s dcerou obchodníka s konfekčními oděvy Benedikta Fischera. Jeho bratr Moritz se oženil s další dcerou téhož obchodníka²⁹). On i celá jeho rodina byli zavražděni v Treblince²⁵). PhMr. Nathan Sternklarovi se podařilo uprchnout s manželkou Liese Sternklarovou 30. dubna 1939 z území Protektorátu Čechy a Morava³⁰). Účastníkem cesty z Vídně od Tel Avivu byl i známý novinář a publicista Bedřich Utitz (1920–2017), který o ní zanechal svědectví³²). Vlakem společně s dalšími židovskými uprchlíky dojeli do Vídně, kde nastoupili do přeplněné výletní lodi, která je dopravila po Dunaji do bulharského přístavu Sulina, kde se řeka vlévala do Černého moře. Zde přestoupili na nákladní loď Frosulla, na které vypluli směr britské mandátní území Palestina³⁰). Podmínky na tomto parníku byly podstatně horší než na luxusní, byť přeplněné výletní lodi. Loď zakotvila v Bejrútu, tehdy pod francouzskou

mandátní správou. Velitel přístavu chtěl uprchlíky vrátit zpět na loď vzhledem k tomu, že neměl záruku, kdo za ně zaplatí. Nakonec za uprchlíky zaplatily sionistické organizace a oni mohli zůstat v Bejrútu. Zde se kapitán lodi Frosulla dohodl se skupinou polských sionistů a uprchlíci z Protektorátu s nimi cestovali na palubě nákladní lodi Tiger Hill. Loď byla 1. září 1939 moři ostřelována britskou lodí střežící hranice britského mandátního území Palestina a několik polských sionistů přišlo o život³²). Přesto se nakonec podařilo komplikovaně přistát a cestující vystoupili 2. září 1939 na půdu svatě země³¹). Byli internováni v táboře Sarafandu nedaleko Tel Avivu. Mladší, schopní služby v armádě byli odvedeni, většina ale zůstala, včetně PhMr. Sternklara, v táboře. Po odchodu odvodní komise již ho čekal civilní život (tito uprchlíci byly pod správou Jewish Agency), ale zprávy o jeho pobytu v britské Palestině nebyly zatím nalezeny.

PhMr. Nathan Sternklar válku přežil. Podle Engelmannové²⁹) se vrátil zpět do své lékárny. Nicméně vzhledem k tomu, že lékárna U orla jako německý konfiskát podléhala převzetí národním správcem, lékárnu nezískal. A to i přesto, že PhMr. Emil Schubert, provozovatel lékárny během války, chtěl předat po jeho návratu²⁹) lékárnu zpět PhMr. Nathanu Sternklarovi. Národním správcem byl v roce 1947 PhMr. František Slíva¹⁹).

Lékárna „U zlatého jelena“ v Domažlicích – PhMr. Karl Kürschner

Lékárna „U zlatého jelena“ v Domažlicích byla založena roku 1786 s právem radikovaným jako náhrada za zrušenou řádovou lékárnu v městečku Pivoň nedaleko Domažlic¹¹). V roce 1937 sídlila na náměstí Legií v čísle popisném 124¹¹). V této lékárně pracoval jako kondicionující farmaceut (1929–1931) a provizor (1931–1939) PhMr. Karl Kürschner.

Prvním majitelem lékárny byla Barbora Baumgartnerová (původem z Bavorska) a vedl ji její manžel Georg Baumgartner, lékárník z Bavorska³³).

V roce 1893 zemřel dosavadní majitel PhMr. Karel Prášil. Lékárna připadla právem vdovským jeho manželce Anně Prášilové. Po jeho smrti se vdova následujícího roku seznámila s PhMr. Leopoldem Lichtenbergem, asistentem v Šimanově lékárně v Klatovech, za kterého se poté provdala (16. dubna 1894).

Lichtenberg přešel hned v květnu téhož roku na domažlické lékárny jako provizor, od 1. ledna 1895 se stal spolumajitelem až do své smrti († 21. listopadu 1923)³³).

Po jeho smrti paní Antonie Lichtenbergová, která již podruhé spravovala lékárnu právem vdovským, pověřila vedením lékárny PhMr. Karla Broda. Ten jako provizor vedl lékárnu do 31. března 1929. Od 1. dubna 1929 do konce roku 1930 pracoval v lékárně jako provizor PhMr. František Zavázal.

V letech 1929–1930 působil v lékárně jako asistent³⁴) PhMr. Karel Kürschner. Narodil se 10. ledna 1902 v Deštně (okr. Kamenice nad Lípou) jako syn obvodního lékaře dr. Filipa Kürschnera a Alžběty Kürschnerové. Celá rodina se posléze přestěhovala do Jihlavy. Ve zdejší lékárně „U svatě trojice“ absolvoval Karl Kürschner

tirocinální praxi, tirocinální zkoušku složil 17. července 1923 v Brně³³). V roce 1925 promoval jako farmaceut na přírodovědné fakultě Německé univerzity v Praze⁴) (jako národnost uvedl při zápisu – německá)⁵). V roce 1928 pracoval jako kondicinující farmaceut v lékárně „U bílého lva“ na Příkopech č. 37, kterou v té době vedl a vlastnil další židovský farmaceut, lékárník PhMr. Leo Brauner⁴⁹). V roce 1929 nastoupil jako kondicinující farmaceut (též asistent) v lékárně u „U zlatého jelena“ v Domažlicích.

Od 1. ledna 1931 se stal provizorem a lékárnou vedl až do 30. září 1939, kdy musel odejít vzhledem k diskriminujícím rasovým zákonům Protektorátu. Odešel do Prahy, kde pracoval v židovské nemocnici v Dušní ulici. V listopadu 1941 byl transportován do Terezína, kde pracoval jako správce lékárny v ghettu³⁵). Zde se ještě také stihl oženit. Podílel se zde také na vzdělávací činnosti. V roce 1943 přednesl přednášku „Hospodárny předpis léků“⁶³), jejíž přepis se ale nezachoval. Nicméně je k dispozici recenze této přednášky, kterou napsal MUDr. Reiss, který byl lékařem bloku B IV. Uvádí: „Na rozdíl od „normální“ situace není předpis léků v Terezíně svázán s ekonomickými faktory. Vše se točí kolem jejich dostupnosti. Alternativní předepisování a „chemická improvizace“ jsou nevyhnutelné. Přes pravidelný nedostatek nezbytných léků dostávali pacienti v pooperační péči a zvláště umírající všechny potřebné léky, což je ospravedlněno humanistickou a lékařskou perspektivou. Lékařská péče v ghettu nezávisí na klientově sociálním a hospodářské postavení, všichni si jsou rovni. Nejsou soukromí pacienti žádně nemocenské pojišťovny.“⁶³).

Dále poznamává: „Musíme však dnes možnost důkladné a svědomitě prohlédnout a pak i s tím málem prostředků, které máme k dispozici, se dá mnohé dosáhnout. Musíme se zasadit o to, aby lékař nebyl jen automatem na recepty a léky. Nemá jen své nemocné zásobovat pilulkami, prášky a tinkturami, nýbrž jim má být i svědomitým poradcem a vychovávat je ke zdravému způsobu života a životnímu názoru. To by se zde mělo propagovat a provádět v zájmu jednotlivých nemocných, v zájmu samotných židovských lékařů, a konečně v zájmu židovského národního zdraví a národního ozdravení.“⁶³)

PhMr. Kürschner a celá jeho rodina byla v říjnu 1944 transportována do Osvětimi, kde byli všichni zavražděni v plynové komoře²⁵).

Lékařna „U zlatého jelena“ v Domažlicích a lékařna „U sv. Václava“ v Rovensku pod Troskami – PhMr. Karel Brod

Lékařna „U zlatého jelena“ v Domažlicích byla založena roku 1786 s právem radikovaným. V roce 1937 sídlila na náměstí Legií v č.p. 124¹¹). V lékárně pracoval jako kondicinující farmaceut (1919–1923) a provizor (1923–1929) PhMr. Karel Brod.

Lékařna „U sv. Václava“ byla založena v Rovensku pod Troskami jako koncesovaná v roce 1870. V roce 1937 sídlila na Komenského ulici v č.p. 184¹¹), jejím majitelem byl v letech 1929–1938 PhMr. Karel Brod.

PhMr. Karel Brod se narodil 1. ledna 1888 v Habrech u Časlavi (dnes kraj Vysočina). Jeho otcem byl zdejší

obchodník Jindřich Brod. Tirocinální praxi absolvoval v Moravských Budějovicích a v roce 1910 složil tirocinální zkoušku před komisí v Brně³⁵). Farmacii vystudoval v letech 1910–1912 na přírodovědecké fakultě německé části Karlo-Ferdinandovy Univerzity v Praze. Promoval 8. října 1912³⁵). Za první světové války sloužil jako vojenský lékárník v Kotoru a Mostaru. V roce 1919 nastoupil jako asistent do domažlické lékárny „U zlatého jelena“, kterou vedl jako spolujednatel PhMr. Leopold Lichtenberger. V pracovní smlouvě byly uvedeny tyto podmínky: „600 K měsíčně čistého platu, snídaně, svačiny, byt s otopem a světlem. Jeden týden 2 odpůldny, druhý týden 3 odpůldny volné, po roce 14 dní dovolené. Výpověď 6týdenní oboustranně. Nástup dojednán na 1. srpna 1919.“³³)

PhMr. Leopold Lichtenberg zemřel 21. listopadu 1923. Vdova, Antonie Lichtenbergová, pověřila vedením lékárny jako provizora PhMr. Karla Broda. V červenci 1923 nastoupila do lékárny jako asistentka PhMr. Marie Šáchová (*14. června 1899, promovala 23. června 1923 v Praze), se kterou se Karel Brod oženil. Koncem března 1929 odchází PhMr. Karel Brod s manželkou do Rovenska pod Troskami, kde zakoupili koncesi a lékařnu „U sv. Václava“³⁶), která byla založena roku 1870 a sídlila v Komenského ulici v č.p. 184. Předchozím majitelem byl PhMr. Ferdinand Bešťák. Rovněž od něj koupili místní drogerii³⁶). Lékařnu a drogerii provozovali společně až do podzimu 1938. Ve snaze ochránit manželku se s ní po vytvoření Protektorátu PhMr. Karel Brod formálně rozvedl, což se mu stalo osudným. Musel se vystěhovat z Rovenska. Oba partneři doufali, že časem formální rozvod zruší. PhMr. Brod dojížděl za svou rodinou do Rovenska až do poloviny roku 1941³⁷), ale 2. června 1942 byl zatčen a odvezen do Kolína³⁵), odtud byl deportován 5. června 1942 do Terezína. Z Terezína byl transportován 13. června 1942 do koncentračního tábora v Majdanku, kde byl zavražděn. Přesné datum jeho smrti není známo²⁵). Podle gremiálních záznamů po něm lékařnu převzala 5. dubna 1939 PhMr. Marie Brodová a do Grémia majitelů lékáren vstoupila (podle tehdejší terminologie lékařna „byla přivtělena“) 11. června 1940¹⁵).

PhMr. Brodová projevila i za války velkou statečnost. Dne 18. března 1945 ji požádala její sustentantka (adeptka studia farmacie na tirocinální praxi), Věra Kočová (později PhMr. Švamberková), členka ilegální organizace, aby jí pomohla ukrýt dva uprchlé sovětské válečné zajatce. To se jí úspěšně podařilo až do osvobození³⁷).

Lékařnu vlastnila a provozovala i po druhé světové válce¹⁹). V rodných Habrech je jméno PhMr. Karla Broda uvedeno na pomníku věnovanému obětem obou světových válek³⁸). Jeho sousedé na něj vzpomínali jako na skromného, pracovitého člověka, který se vždy cítil jako dobrý Čech a pomáhal lidem³⁷).

Lékařna „Na staré poště“ v Praze VII – PhMr. Jiří Rudolf

Lékařna „Na staré poště“ sídlila v Praze VII na Strossmayerově náměstí č.p. 691. Jednalo se o koncesovanou lékařnu založenou roku 1930. Majitelem byl PhMr.

Zdenko Procházka¹¹⁾. V letech 1935–1938 v ní pracoval jako asistent¹⁾ PhMr. Jiří Rudolfer.

PhMr. Jiří Rudolfer se narodil 4. října 1910 v Hlohovci na Slovensku jako syn zdejšího obchodníka Zikmunda Rudolfera. Farmacii vystudoval v letech 1930–1932 na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze²⁾, promoval 20. června 1932³⁾. PhMr. Jiří Rudolfer se oženil v Praze v lednu 1938 s Gertrudou („Trude“) Straussovou (1914–1983), která pocházela z pražské německy mluvící rodiny Strausů. Její otec Julius Strauss (1883–1949)⁴⁰⁾ získal krátce po okupaci Československa v březnu 1939 pro své děti, Gertrudu a Harryho (nevlastní bratr Gertrudy, *1920), cestovní povolení pro vycestování do Velké Británie.

Zanedlouho potom (26. března 1939) odjeli manželé Rudolferovi a Harry Strauss, který ještě neměl dokončené vzdělání, do Anglie. Po příjezdu do Anglie bydleli u jednoho ze známých PhMr. Jiří Rudolfera nedaleko Londýna. Harry Strauss začal pracovat v jedné továrně v městě Derby. V sbírce The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide se nachází korespondenční lístek od rodičů Jiřího Rudolfera z 28. srpna 1939, kde se dá zjistit, že tehdy PhMr. Rudolfer bydlel v jihozápadním Londýně na adrese Sterling Street 6⁴¹⁾. Po válce se do Československa již nevrátil a zemřel v Anglii roku 1967⁴²⁾.

Z rodiny jeho tchána přežili válku všichni kromě tchyně Elsy Straussové, rozenou Löwyové (1887–1942). Julius Strauss se nejprve pokusil v dubnu 1939 emigrovat do Francie, aby v Paříži našel ubytování pro sebe a manželku. Byl zatčen a vrácen do Prahy. Druhý pokus učinil sám. Najal si průvodce, který ho oklikou přes Slovensko (přešli přes Tatry) převedl do Francie. Poté se průvodce vrátil do Prahy pro Elsu. Ta mu ale nedůvěřovala a odmítla s ním jít⁴²⁾. Zůstala v Praze, odkud byla 15. ledna 1942 deportována do koncentračního tábora Auschwitz, kde byla zavražděna²⁵⁾. Třetí dítě Julia Strausse, dcera Marta (1912–1990) a její manžel Vilém Lesny (dříve Wilhelm Löwy, *1902) byli deportováni do koncentračního tábora Terezín v srpnu 1942, v říjnu 1944 pak Vilém Lesny do Auschwitz-Birkenau. Oba přežili⁴²⁾.

Lékárna „U černého orla“ v Hořovicích – PhMr. Hilda Bešťáková (za svobodna Benešová)

Lékárna „U černého orla“ v Hořovicích³⁶⁾ byla založena jako reálná lékárna v roce 1800 a sídlila na hořovické náměstí 254¹¹⁾. V letech 1929–1938 byla spolujitelkou lékárny PhMr. Hilda Bešťáková. V roce 1940 zde také krátce pracovala jako kondicinující farmaceutka. Narodila se 12. července 1900 jako Hilda Benešová v židovské rodině obchodníka²⁾ Bohumila Beneše v Berouně. Byla jednou z prvních studentek místního gymnázia. Tirocinální praxi absolvovala v lékárně „U české koruny“ ve Zdicích u PhMr. Emanuela Stehlíka a v září 1920 složila úspěšně tirocinální zkoušku. V letech 1920–1922 vystudovala farmacii na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze²⁾. Promovala 12. července 1920³⁾ (ve stejný den promoval její budoucí manžel PhMr. Ferdinand Bešťák³⁾). Po promoci pracovala v lékárnách

v Sadské a Bubenči. Po svatbě s PhMr. Bešťákem se jim narodila dcera Zdeňka (12. července 1925). V roce 1929 odkoupili manželé od předchozího majitele PhMr. Josepha Schallera lékárnu „U černého orla“ v Hořovicích³⁶⁾. PhMr. Bešťák byl odpovědným správcem a jeho manželka zde pracovala a byla zároveň spolujitelkou. V krizovém období druhé republiky se PhMr. Bešťáková odhlásila v listopadu 1938 ze služby v lékárně v tzv. odhláše. Na dokumentu ale chybělo uvedení dalšího pracoviště. Co se dělo mezi lety 1938 a 1940, není známé. Možná, že manželé uvažovali o emigraci, ke které ale nedošlo. Nicméně k 10. březnu 1940 se po delší době přihlásila jako kondicinující farmaceutka opět do lékárny svého manžela v Hořovicích. Nicméně 15. dubna 1940 se opět odhlásila. V témže roce se manželé rozvedli (podle prohlášení PhMr. Bešťáka z roku 1946)³⁶⁾. To určilo další osud Hildy Bešťákové: 24. října 1942 odjela transportem z Prahy do Terezína a po 2 dnech dalším transportem do koncentračního tábora Auschwitz, kde byla zavražděna. Dne 15. listopadu 1942 byla prohlášena za mrtvou²⁵⁾.

Dcera Klára zůstala s otcem a přežila (skrývala se během války na Hořovicu). Matka PhMr. Bešťákové, Klára Benešová, odjela do Terezína ještě před svou dcerou transportem z 26. ledna 1942. Dne 19. října 1942 byla transportována do koncentračního tábora Treblinka, kde byla zavražděna. Její jméno je uvedeno mezi židovskými oběťmi druhé světové války na pamětní desce na radnici v Berouně. V kronice lékárny v Rovensku pod Troskami je poznámka, že se zapojila do odbojové činnosti a byla zatčena z tohoto důvodu³⁹⁾.

PhMr. Bešťák provozoval lékárnu během války i po válce až do roku 1950, kdy byla tzv. „socializována“ komunistickým režimem. Byl zatčen v únoru 1951 pro podezření s ilegální činností proti státu a téměř 6 let vězněn postupně na Borech, v Ruzyni, ve Valdčích, na Pankráci a Leopoldově. Věznění přežil a zemřel 16. listopadu 1985⁴³⁾.

PhMr. Hilda Bešťáková je symbolicky pohřbena na hřbitově na Vyšehradě poblíže kostela sv. Petra a Pavla v Praze spolu se svým bývalým manželem a bratrem Oskarem Benešem (1913–1945)⁴⁴⁾, který dosáhl před válkou hodnosti podporučíka. Koncem války bojoval jako člen partyzánského oddílu Národní mstitel a padl v boji s nepřítelem u obce Zahájí 24. dubna 1945. Posmrtně byl povýšen do hodnosti poručíka⁵⁰⁾.

Lékárna „U dobrého pastýře“ v Brně – PhMr. David Bermann, PhMr. Wilhelm Bermann

Lékárna „U dobrého pastýře“ v Brně byla založena v roce 1891 jako koncesovaná lékárna¹¹⁾. V roce 1937 sídlila v Křížové ulici 49¹¹⁾. Pracovaly v ní dvě generace lékárnické rodiny Bermannů. Mladší z nich PhMr. Wilhelm Sigmund Bermann se narodil 20. května 1896 v Brně. Farmacii vystudoval na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze v letech 1918–1920⁴⁾, promoval 16. března 1920⁵⁾. Dne 16. října 1922 se oženil s Annou Brechnarovou (*10. dubna 1893)⁵¹⁾ a 10. dubna 1924 se jim narodil syn Felix⁵²⁾. V lékárnické ročence za rok 1929 je uvedeno, že Wilhelm Sigmund již pracoval v lékárně „U dobrého

pastýře“ u svého otce PhMr. Davida Bermanna²⁴⁾ (22. 2. 1855 Břežany – 28. 2. 1933 Brno)⁵³⁾.

Jak bylo uvedeno v soupisu lékárníků-majitelů z roku 1901⁴⁵⁾ jeho otec lékárnu vlastnil již v roce 1901. Po okupaci zbytku Československa v březnu 1939 byla lékárna PhMr. Wilhelmu Bermannovi zabavena a „arizována“. Celá rodina Bergmannových byla 23. března 1942 transportována z Brna do Terezína a 16. května 1944 byli manželé transportováni do koncentračního tábora Auschwitz, kde byli zavražděni. Odjeli bez svého syna, ale toho čekal stejný osud – 28. září 1944 byl transportován rovněž do koncentračního tábora Auschwitz, kde byl také zavražděn²⁵⁾.

Lékárna po druhé světové válce a odsunu německého obyvatelstva z Brna připadla jako konfiskát státu. V roce 1947 byl jejím národním správcem PhMr. a dr. Stanislav Bochořák¹⁹⁾.

Lékárna „Moravia“ v Moravské Ostravě – PhMr. Paul Fanta, PhMr. Tekla Fantová

Lékárna „Moravia“ byla založena v roce 1928 jako koncesovaná lékárna PhMr. Karlem Moravcem. Sídliila v Moravské Ostravě na Nádražní třídě 62¹¹⁾. V této lékárně pracoval, nejprve jako nájemce (1935–1936), poté i jako její majitel (1936–1939) PhMr. Paul Fanta. V lékárně pracovala v letech 1936–1939 jako kondicinující farmaceutka jeho manželka PhMr. Tekla Fantová.

Zakladatel lékárny PhMr. Karel Moravec dříve působil v Hradci – Podolí. Žádost o koncesi podal v roce 1925. Úřady koncesi schválily, ale okolní lékárníci nesouhlasili s otevřením další lékárny a podali protest. Nakonec PhMr. Moravec licenci získal, ale až ve třetí instanci, dne 25. července 1927. K 1. lednu 1928 lékárnou otevřel, ale příliš se mu nedařilo. V okolí nebyla žádná lékařská ordinace. Jediný podnik v okolí, těžební jáma „Jindřich“ (vlastněná Severní Ferdinandovou dráhou), neprosperovala a stále snižovala stav zaměstnanců⁵⁴⁾. Za této situace nastoupil do lékárny PhMr. Paul Fanta.

PhMr. Paul (Pavel) Fanta se narodil 20. září 1900 v Litoměřicích. Jeho otcem byl místní zvěrolékař dr. Wilhelm Fanta. Farmacii vystudoval Paul na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze v letech 1920–1922, promoval 11. července 1922⁵⁾. Při zápisu uvedl německou národnost⁴⁾. V roce 1928 pracoval jako kondicinující farmaceut v lékárně „U lva“ v Mostě (majitelem byl PhMr. Hugo Vondrovič²⁷⁾). V roce 1935 se stal nájemcem lékárny „Moravia“ v Moravské Ostravě.

PhMr. Paul Fanta si nejprve lékárnou pronajal na zkušební dobu 1 roku a od roku 1936 se stal jejím majitelem. Pod jeho vedením začala prosperovat, a tak posléze zaměstnal i svoji ženu PhMr. Teklu Fantovou, za svobodna Ameisovou (*20. 5. 1911 v Novém Bohumíně). PhMr. Fantová vystudovala farmacii na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze v letech 1933–1935, promovala 24. června 1935³⁾. Jako národnost uvedla při zápisu národnost německou²⁾. V roce 1939 měla lékárna celkem čtyři zaměstnance⁵⁴⁾. Po německé okupaci 15. března 1939 nastaly těžké časy pro jediného židovského majitele lékárny v Moravské Ostravě.

Manželé Fantovi bydleli v Moravské Ostravě v Národní třídě v č.p. 80. Zanedlouho po vzniku Protektorátu byl PhMr. Fanta zařazen do transportu evropských Židů z Moravské Ostravy do Niska nad Sanem. V židovské komunitě v Moravské Ostravě byli účastníci vybráni pomocí losu. Tzv. Akce Nisko byl jeden z prvních pokusů nacistické moci, jak se zbavit Židů z okupovaných území. V rámci této akce měli Židé z různých míst Evropy vybudovat v okupované části Polska v Nisku nad Sanem koncentrační tábor. Na toto místo vyjelo několik transportů: z Vídně, Katovic a také Židů z Ostravy a okolí⁴⁶⁾.

PhMr. Fanta se dostavil 17. října 1939 s ostatními Židy (celkem 901 osob) z Ostravy a okolí na shromaždiště v ostravské Jízdárně kostela Don Bosco (u sv. Josefa), kde proběhla jen velmi formální lékařská prohlídka (práceschopní byli uznáni i nemocní a velmi staří Židé). Celá akce byla navenek prezentovaná jako „dobrovolná“ s cílem převýchovy Židů. Veškeré výdaje akce hradila židovská obec v Moravské Ostravě a materiál musely dodat židovské firmy. Vzhledem k movitosti ostravské židovské obce byla za nedobrovolného mecenáše této akce vybrána právě ona⁴⁶⁾. S ostatními Židy jeli i představitelé obce, za českou stranu to byl Jacob Edelstein. PhMr. Fanta se snažil zajistit svou manželku Teklu tím, že krátce před odjezdem (13. října 1939) podepsal pro ni plnou moc⁴⁷⁾.

Z nástupiště byli převezeni autobusy na nádraží v Ostravě-Přívoze, kde byli nuceni nastoupit do nákladních vagonů, a v nich čekali do druhého dne, kdy vyrazili směrem konečná stanice Nisko nad Sanem. Jednalo se o první transport. Postupně pak vyjely další transporty z Vídně a Katovic. Z Ostravy vyjely ještě další dva transporty, ale s polskými Židy. Na místo odjezdu také přiváželi uprchlíky z Rakouska a Německa. Celý tábor byl pod dohledem SS a celou akci přímo na místě koordinoval Adolf Eichmann. V prvním z transportů po příjezdu do Niska proběhl výběr odborníků pro výstavbu tábora⁴⁸⁾. Dá se předpokládat, že PhMr. Fanta byl mezi nimi. Tato domněnka je podložena faktem, že v táboře zůstalo ze všech transportů asi 500 Židů (polovina prvního transportu z Ostravy a několik desítek osob z dalších transportů). Ostatní (asi 4500 mužů) bylo vyhnáno k blízké sovětsko-německé hranici. Řada z nich (zejména staří a nemocí) vyčerpávající cestu přes území nikoho v nepříznivém počasí nepřežila. V Sovětském svazu byla většina z vyhnaných Židů, kteří přežili, zatčena a uvězněna v gulazích na Sibiři.

Pracovní tábor u Niska nad Sanem byl v dubnu 1940 zrušen a vězni se vrátili domů (s výjimkou těch, kteří z něho již předtím utekli vzhledem k nedostatečné ostraze). Do Ostravy se vrátilo kolem 300 Židů⁴⁶⁾, mezi nimi i PhMr. Fanta.

PhMr. Fanta byl nicméně 30. září 1942 již podruhé transportován, tentokrát do Terezína, 8. října 1942 pak do koncentračního tábora Treblinka, kde byl téhož roku zavražděn²⁵⁾. Po jeho odchodu krátce v roce 1941 vedla lékárnou jeho manželka. PhMr. Fantová nastoupila do transportu do Terezína 30. září 1942, poté 8. října 1942 do transportu do Treblinky, kde byla rovněž zavražděna²⁵⁾.

Novým provozovatelem lékárny po Fantových se stala manželská dvojice PhMr. Marie a Václav Petákoví, kteří

byli nuceni opustit svůj původní domov v Sudetech, kde vlastnili lékárnu „U svaté trojice“ v Petřvaldu. Za jejich vedení se situace lékárny zhoršila. Kromě všeobecně nepříznivých válečných podmínek lékárnu zásoboval recepty pouze jediný lékař, a to nestačilo. Ani zisk z prodeje bez receptu nebyl velký, podle dostupných informací stěží pokryl náklady lékárny. Z těchto důvodů majitel lékárny, jímž byl pod odchodu Fantových ostravský soud, lékárnou ke 2. březnu 1944 definitivně uzavřel. Po válce již lékárnou nebyla obnovena⁵⁴).

Lékařna „U jednorozce“ v Praze I – PhMr. Max Fanta, PhMr. Elsa Fantová (provdaná Bergmannová), PhMr. Josef Freund, PhMr. Alžběta (Elisabeth) Freundová, PhMr. Erich Weiss

Lékařna „U jednorozce“ (jednalo se o reálnou lékařnu) v Praze i na Staroměstském náměstí č.p. 551¹¹) patřila k nejstarším pražským lékařnám. Oficiálně se jako datum uvádělo založení rok 1600, ale její původ mohl sahát až do 13. století⁵⁵).

V roce 1884 se stal majitelem lékařny významný pražský židovský lékárník PhMr. Max Fanta. PhMr. Max Fanta (1858–1925) byl jedním z nejznámějších židovských lékárníků v českých zemích té doby. Tirolinální praxi absolvoval v Praze v lékařně „U zlaté koruny“ na Malém náměstí u PhMr. Františka Nerada⁵⁴). Farmacii vystudoval v letech 1882–1884 na pražské německé univerzitě. Jako rodné město uvedl při zápisu Libochovice a jako povolání svého otce, Josefa Fanty, ekonom. Promoval 1. října 1884²). Ve stejné roce se oženil s Bertou Sohrovou z bohaté židovské rodiny, jejíž matka mu zakoupila dům na Staroměstském náměstí včetně lékařny. Nejprve lékařnu vedl sám, od roku 1910 ji měli v nájmu magistři PhMr. Josef Freund a PhMr. Jindřich Kronbauer⁵⁶), do roku 1921 již jen PhMr. Josef Freund⁵⁷). Koncesi k jejímu provozování ovšem obdržel až 6. června 1927⁵⁸). Po smrti PhMr. Maxe Fanty v roce 1925 lékařnu nadále vlastnili jeho dědicové. Lékařnu i nadále provozoval PhMr. Josef Freund.

PhMr. Josef Freund se narodil 25. května 1873 v Třebíči na Vysočině. Studium farmacie na filozofické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity absolvoval v letech 1891–1893, promoval v roce 1893⁶⁴). Jako národnost uvedl při zápisu národnost německou⁶⁴).

Dcera manželů Fantových, Elsa, šla ve šlépějích svého otce a stala se první farmaceutkou s vysokoškolským vzděláním v českých zemích. Po 3leté praxi v lékařně svého otce složila 15. září 1906 tirolinální zkoušku u Hlavního grémia lékárníků v Praze s dobrým prospěchem. Farmacii vystudovala na německé univerzitě v Praze v letech 1906–1908, promovala 11. července 1908⁵⁹). V téže roce se provdala za významného filozofa a spisovatele Hugo Bergmanna. Celá rodina včetně dvou dětí emigrovala roku 1919 do Jeruzaléma v tehdejší britském mandátním území Palestina⁶⁰).

PhMr. Josef Freund vedl lékařnu až do roku 1938, kdy ji od dědiců Maxe Fanty koupila firma Lučební Kolín⁶¹). Po bytu v ghettu Terezín se za války nevyhnul ani on: 6. března

1943 nastoupil do transportu do Terezína, kde 9. července 1944 zemřel²⁵).

V jejich lékařně ještě ovšem pracovali v pozici kondicinujícího farmaceuta Židé PhMr. Alžběta (Elisabeth) Freundová a PhMr. Erich Weiss.

PhMr. Alžběta (Elisabeth) Freundová se narodila 5. července 1911 v Praze jako dcera tehdejšího nájemce lékařny „U jednorozce“ PhMr. Josefa Freunda (1873–1944, Terezín). Farmacii vystudovala na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v letech 1932 až 1934⁴), promovala 28. června 1934⁵). Jako národnost uvedla národnost německou. Podle lékařenských ročenek pracovala v letech 1935–1937 jako kondicinující farmaceutka v lékařně „U jednorozce“, kterou v té době vedl její otec⁴⁹). Po ukončení studia se provdala, v Lékařnické ročence 1938 byla uváděna jako Alžběta Springerová-Freundová⁷). Dne 22. října 1942 musela nastoupit do transportu do koncentračního tábora Terezín, kde se dočkala osvobození⁶²).

PhMr. Erich Weiss se narodil 14. května 1913 v Opavě, kde byl jeho otec Richard Weiss obchodníkem. PhMr. Weiss studoval farmacii na přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze v letech 1934–1936⁴), promoval 23. června 1936⁵). Jako národnost uvedl při zápisu národnost židovskou⁴). V roce 1937 pracoval jako kondicinující farmaceut v lékařně „U jednorozce“ v Praze i pod vedením PhMr. Josefa Freunda⁷), 10. června 1942 byl deportován do pracovního tábora Ujazdów v tehdejší tzv. Generálním gouvernementu. Odtud byl deportován do vyhlazovacího tábora Majdanek, kde byl 4. září 1942 zavražděn²⁵).

Závěr

Pokud by nedošlo k násilnému přerování kontinuity zánikem Československé republiky, došlo by zřejmě i k posílení postavení židovských farmaceutů v českých zemích.

Jednou z cest, jak by mohlo dojít ke změně, je uplatnění židovských farmaceutů z východních částí republiky v historických zemích. Prvními z nich byl PhMr. Andreas Kende, původem ze slovenského Humenného, který myl majitelem lékařny U Marie pomocné v Suchdolu nad Lužnicí, a PhMr. Zoltán Ganz z podkarpatoruského Berehova, který byl odpovědným správcem v Nové lékařně v České Třebové. Vyšší zastoupení se dá i usuzovat se vzrůstajícího počtu úspěšných absolventů studia farmacie na obou pražských univerzitách.

Závěrem lze shrnout, že osudy jednotlivých židovských farmaceutů a jejich rodin věrně v malém měřítku reflektují tragické osudy židovské menšiny z českých zemí během šoa. Obor dějin české i slovenské farmacie zůstává jejich památce hodně dlužen, a to je jeden z důvodů, proč se věnujeme této problematice, jejíž součástí je i tento článek.

Článek byl podpořen z grantu SVV 260 295.

Střet zájmů: žádný.

Literatura

1. Apotheken-Zeitweiser: Pharmazeutische Gesetzgebung in der tschechosl. Republik. Handbuch des Verbandes deutscher Apotheker in der tschechosl. Republik [1936–1937]. Marienbad: Sudetendeutsche Apotheker-Zeitung 1938.
2. Archiv Univerzity Karlovy (AUK), katalogy posluchačů – farmaceuti, Filosofická fakulta ZS 1918/19 – LS 1920, Přírodovědecká fakulta ZS 1920/21 – LS 1939.
3. Archiv Univerzity Karlovy (AUK), Rigorózní protokoly 1920–1939.
4. Archiv Univerzity Karlovy (AUK), Německá univerzita v Praze, katalog posluchačů – Přírodovědecká fakulta, farmaceuti ZS 1920/21 – LS 1939.
5. Archiv Univerzity Karlovy (AUK), Německá univerzita v Praze, rigorózní protokoly posluchačů, II. svazek 1926–36, III. svazek 1930–45.
6. **Kleínová H.** Paměť národa [online] 2011 [cit. 2017-01-24]. Dostupné z: <http://www.pametnaroda.cz/story/kleinova-helena-1948-1457>
7. **Russ F. (ed.)** Lékárnická ročenka 1938. 1. vydání. Praha: Svaz čl. lékárnictva 1938.
8. **Kučerová M.** Z historie a života veřejné lékárny v Dačicích. In: Dačický vlastivědný sborník. VII. Dačice: Spolek přátel muzea v Dačicích 2013; 85–104.
9. **Vašatová B.** Farmacie v Českých zemích 1938/39. Diplomová práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta v Hradci Králové 2014; 59–60.
10. PhMr. Hilda Nadelová. Památník Terezín [online] 2014 [cit. 2017-01-23]. Dostupné z: <http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/ghetto/detail.php?table=ghetto&col=id&value=1675389>
11. **Ríha J. (ed.)** Zdravotnická ročenka Československá: Ročník 1938. X. vydání. Praha: Piras akc. spol. 1938.
12. **Vaňková J.** Dějiny lékárenství v Karlových Varech. Diplomová práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta v Hradci Králové 2012.
13. **Růžičková I.** Dějiny lékáren v Karlových Varech. Karlovy Vary. Diplomová práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy Hradec Králové 1982.
14. Archiv Univerzity Karlovy, fond Matriky Německé univerzity v Praze, inventární číslo 4, Matrika doktorů Německé univerzity v Praze (1924–1931), folio 474.
15. Fond Hlavního Grémia lékárníků, Gremiální knihy 1782–1950, Archiv Farmaceutického muzea v Kuksu.
16. **Adamovicová B.** Perzekuce Židů na Karlovarsku v období 2. světové války. Bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni 2014; 13–15.
17. Luisa Wollischová. Holocaust.cz [online] 2014 [cit. 2017-01-22]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/database-obeti/obet/144865-luisa-wollischova/>
18. **Konig J.** Page of Testimony, Yad Vashem. USA 2013. Dostupné z: http://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Wollisch&s_firstName=Luisse&s_place=Czechoslovakia
19. **Kolářová M., Meěl J. (ed.)** Lékárnická ročenka 1947–1948. Praha: Ústřední svaz lékárníků 1948.
20. **Wajs M., Kopecká H., Pražská Z. (ed.)** Karel Čapek na Karlovarsku. Karlovy Vary: Okresní knihovna v Karlových Varech a Český literární fond v Praze 1990; 8–10.
21. **Mimra J., Teichmann R.** Kosmetický přípravek s keratolytickými účinky: Patentový spis 1966. Praha. 127162 A 61 k. Uděleno 15. X. 1967. Zapsáno 12. III. 1966.
22. **Teichmann R.** Způsob výroby slatinné kompresy: Patentový spis 1969. Československo. 134 165 A 61 f. Uděleno 8. II. 1968. Zapsáno 15. XI. 1969.
23. **Fiedler J.** Počet Židů v Hartmanicích: Z dokumentace Židovského muzea v Praze sebrané Jiřím Fiedlerem. Hartmanice: Památník Hartmanice, spolek, 2010. Dostupné z: <http://www.hartmanice.cz/cz/zide-v-hartmanicich/>
24. Národní archiv Praha: Policejní ředitelství v Praze, 1931–1940. Duschak Hynek. Signatura D 1553/2. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/database-dokumentu/dokument/101326-duschak-hynek-protokol-s-uprchlikem-z-pohranici/>
25. Databáze obětí holocaustu. Dostupné z: www.holocaust.cz
26. Fond Hlavního Grémia lékárníků, Gremiální knihy 1782–1950. Archiv Farmaceutického muzea v Kuksu.
27. **Groger H. (ed.)** Apotheker-Kalender 1929 pharmazeutische Gesetzgebung in der Tschechosl. Republik 1926–1928: Handbuch D. Verbandes deutscher Apotheker in der Tschechosl. Republik. Brno: Verlag „Sudetendeutsche Apotheker-Zeitung“ 1929.
28. AML (Archiv města Liberce) – X. (zdravotnictví), karton č. 9.
29. **Engelmann I.** Reichenberg und seine jüdischen Bürger: zur Geschichte einer einst deutschen Stadt in Böhmen. Münster: LIT, 2012, 127.
30. United States Holocaust Memorial Museum; Illegal Immigration to Palestine; Record Group: RG-68.067M; File: 0345200837.
31. Ancestry.com. Palestine, Illegal Immigration from German-Occupied Europe, 1938–1945 (USHMM) [database on-line]. Provo, UT, USA: Ancestry.com Operations, Inc. 2012. Dokument je z 8. 9. 1939.
32. **Jirka L.** Útěk z Prahy do Palestiny. Český rozhlas Plus: Leonardo-věda a technika [online]. Praha: Český rozhlas, 2010 [cit. 2017-01-07]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/leonardo/historie/_zprava/718857
33. Historie lékáren na Domažlicku. Lékárna U zlatého jelena s.r.o. Dostupné z: http://www.zlaty-jelen.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=83&Itemid=83
34. Rod Prášilů v domažlické lékárně. Lékárna U zlatého jelena, s. r.o. Dostupné z: http://www.zlaty-jelen.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=84&Itemid=84
35. **Beneš J.** Historie lékáren na Domažlicku. Strojopis. Domažlice: Archiv Muzea Chodska 1981. Signatura A2/2d., s. 51.
36. **Tarantová K.** Vývoj lékárenství na Berounsku. Kuks 2007. Diplomová práce. Farmaceutická fakulta UK, Hradec Králové. Vedoucí práce Václav Rusek, s. 46–47.
37. **Kallusová-Tittlová M.** Vývoj vztahů lékárenství k drogériím (Farmaceuti jako drogisté): II. díl. Varnsdorf 1977. Písemná práce k rigoróznímu řízení. Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy v Hradci Králové; 10–11.
38. Pomník Obětem 1. a 2. světové války. Spolek pro vojenská pietní místa. Dostupné z: <http://www.vets.cz/vpn/1326-pomnik-obetem-1-a-2-svetove-valky/#1326-pomnik-obetem-1-a-2-svetove-valky>
39. Národní archiv, Policejní ředitelství I, konskripce, karton 628, obraz 523.
40. Digitalizované pobytové přihlášky pražského policejního ředitelství (konskripce) 1850-1914. Dostupné z: <http://digi.nacr.cz/prihlasky2/index.php?action=link&ref=czarch:CZ-00000010:874&karton=628&folium=523>
41. Refugee Family Papers: An Interactive Map. The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide. Dostupné z: <https://www.wienerlibrary.co.uk/interactivemap>
42. Strauss family: personal papers and correspondence. EHRI portal. Dostupné z: <http://portal.ehri-project.eu/units/gb-003348-w11795>
43. Židé v Hořovicích. Město Hořovice. Dostupné z: <http://www.mesto-horovice.eu/mesto/informace-o-meste/historie-a-pamatky/zide-v-horovicich/>
44. Grave Site of PhMr. Hilda Bešťáková-Benešová. Billion Graves. Dostupné z: <https://billiongraves.com/grave/Hilda-Be%C5%A1%C5%A5%C3%A1kov%C3%A1---Bene%C5%A1ov%C3%A1/15221156#>
45. **Březiková M.** Hlavní lékárnické gremium v Brně: Inventář k fondu F 86, Archiv města Brna. Bakalářská práce. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita 2005; 107.
46. **Dvořák J., Horník J., Hradílek A.** První transporty evropských Židů v dějinách holocaustu. Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014; 8(4): 104.
47. Archiv města Ostravy, font notářství dr. Liška, karton 10, legalizační spis 4709.
48. **Borák M.** Transporty do Niska nad Sanem: První deportace evropských Židů. In: Moderní dějiny. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/transporty-do-niska-nad-sanem-prvni-deportace-evropskych-zidu/>

49. **Russ F., ed.** Lékárnická ročenka 1936. Praha: Svaz československého lékárnictva, 1936.
50. Záznam vojáka Oskar Beneš. Vojenský ústřední archiv. Dostupné z: <http://www.vuapraha.cz/soldier/9658251>
51. Archiv města Brna (AMB). Policejní přihlášky k pobytu pana Wilhelma Bermanna (fond Z 1 – Pobytová evidence občanů, Brno).
52. Archiv města Brna (AMB). Policejní přihláška k pobytu pana Felixe Bermanna (fond Z 1).
53. Archiv města Brna (AMB). Policejní přihlášky k pobytu pana Davida Bermanna (fond Z 1).
54. **Velkooborský J.** Vývoj sítě lékáren v českých zemích. Počátky zdravotnictví a dějiny lékáren města Ostravy. Strojepis.: Díl druhý. Ostrava: Fond Okresní archivu Ostrava 1972. Karton 34, inv. č. 357, 154–156.
55. **Hladík J.** Z minulosti lékárny u bílého jednorozce. In: Rusek V. Jihočeský sborník příspěvků k dějinám farmacie. České Budějovice: Krajský ústav národního zdraví 1980.
56. **Kraus V. (ed.)** Adresář královského hlavního města Prahy a obcí sousedních. Praha: Obec Pražská 1910; 202.
57. **Freund J.** Žádost o povolení sacharinu při výrobě čokolády. Národní archiv Praha: Policejní ředitelství v Praze 1931–1940. Freund Josef (signatura F 1449/11). Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/113839-freund-josef-zadost-o-povoleni-vyuziti-sacharinu-pri-vyrobe-cokolady>
58. **Freund J.** Vyjádření k žádosti o udělení koncese. Národní archiv Praha: Policejní ředitelství v Praze 1931–1940. Freund Josef (signatura F 1449/11). Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/113843-freund-josef-vyjadreni-k-zadosti-o-udeleni-koncese/>
59. **Hladík J.** Žena ve farmacii: Odborné aktuality 1970; 11: 96–105. In: Jihočeský sborník příspěvků k dějinám farmacie. České Budějovice: Krajský ústav národního zdraví 1980; 279.
60. **Gimpl G.** Weil der Boden selbst hier brennt.: aus dem Prager Salon der Berta Fanta (1865–1918). Vitalis 2001.
61. Dějiny staroměstské lékárny „U bílého jednorozce“. Praha: Lučební Kolín vlastním nákladem 1939. Dostupné z: <http://digitalniknihovna.mlp.cz/mlp/view/uuid:46de6eb0-729c-11dd-add2-000d606f5dc6?page=uuid:45290ba0-729e-11dd-b32d-000d606f5dc6>
62. PhMr. Alžběta Springerová. Památník Terežín. Dostupné z: <http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/ghetto/detail.php?table=ghetto&col=id&value=1124800>
63. **Makarovova J. G., Kuperman V., Makarov S.** Univerzita přežití: osvětová a kulturní činnost v terežinském ghettu. Praha: G plus G 2002.
64. Archiv Univerzity Karlovy (AUK), Karlo-Ferdinandova univerzita v Praze, německá část, rigorózní protokoly posluchačů, I. svazek 1879–1896.